

ВРЕМЕ ПИСАЊА ПОСЛАНИЦЕ АРХИЕПИСКОПА САВЕ СТУДЕНИЧКОМ ИГУМАНУ СПИРИДОНУ

У нашој историјској и књижевној науци добро је познато једно мало, а по садржају необично писано дело Светога Саве: посланица, или писмо које је Сава упутио студеничком игуману Спиридону, са једног од своја два путовања у Јерусалим и друга источна света места.

Писмо је објавио Буга Даничић у „Старинама“ за 1872. годину.¹⁾ Као што је Даничић објаснио, рукопис према којем је писмо објављено није био оригинал из почетка друге четвртине XIII века, него препис, „јамачно XV века“. Препис се налазио на три листа прилепљена уз једну рукописну књигу манастира Велике Ремете, а Даничићу га је послао Иларион Руварац. И сад се питам како је, у свему опрезни Руварац, могао Даничићу послати оригинални стари препис писма, а не свој препис тог старог преписа. Ти драгоцени листови, спрењени у торбу Руварчевог човека, могли су се на свом дугом путу од Велике Ремете до Загреба затурити, могли су нестати пре него што се јавност с њиховим садржајем и упознала. На срећу, то се тада није десило, али се тај оригинални препис загубио касније, после објављивања у „Старинама“. Владимир Ђоровић, који је према Даничићевом издању то писмо поново објавио 1928. године у „Списима св. Саве“, каже да није успео да сазна шта се десило с тим рукописом из XV века, иако се распитивао код људи који су му о том могли нешто рећи.²⁾ Данас тог старог преписа Савиног писма нема (или пак, негде заборављен, чека срећни случај да га неко поново открије), али захваљујући Руварцу и Даничићу, то писмо живи као драгоцено сведочанство о једном кратком раздобљу овог нашег знаменитог човека.

О примаоцу писма, студеничком игуману Спиридону, ван овог писма ништа се не зна. Писмо је сачувало његово име и чин. Био је први игуман и архимандрит, како је то Сава у Студеничком тишику и прописао за старешине тог манастира, по реду четврти или пети од оснивања Студенице, после Игњатија, Дионисија и Саве. Спиридон је, изгледа, био нешто млађи човек, јер га Сава назива божанственим

¹⁾ *Starine IV, Zagreb 1872, 230—231.* — *Ситнији списи Буге Даничића, књига III, приредио Борђе Трифунковић, Београд 1975, XXV.*

²⁾ В. Ђоровић, *Списи Св. Саве*, Београд — Ср. Карловци 1928, XXIX—XXXIII, 187—189.

сином и чедом својим слатким, уз то свакако изврстан монах, пошто-валац и приврженик свога учитеља.

У томе писму Сава јавља Спиридону да је са својом пратњом „здрово и весело“ стигао до Јерусалима, покљонио се Христовом гробу и обишао многа друга света места у Палестини. Потом су се и он и већи део од његовог друштва од путних тегаба разболели — из писма се сазнаје да га болест још траје — па наставља: „Ко од нас буде жив нека се врати к вама, а кога смрт потребује, молитва ваша нека остане с њим“.³⁾ Сава обавештава Спиридона да му шаље неке дарове: крстић да га носи о врату, макар већ и носио око врата иконицу, затим појас да се њиме опаше, а и крст и појас имају посебну вредност, јер су били положени на Христов гроб. Шаље му још и убрूस који је добио на дар у Јерусалиму, као и камичак што га је тамо нашао, свакако као део свете земље по којој је Христос некад ходио. Све су то биле мале, али за монаха драгоцене реликвије. Сава још пише да се спрема да иде у Александрију, а затим у Синајску Гору, па се нада да ће се, после тога, до пролећа вратити међу своје људе у Србију.

Непознати писмоноша и доносилац дарова био је неки монах, или поморац, или трговац, који је, као Савин човек, а може бити и због свога посла, кренуо из Јерусалима до Акра, а затим бродом до Солуна, или, што је вероватније, до Бриндизија и Старог Града (Будве), дакле истим оним путем којим је и Сава отишао. Пошто у писму говори да је срећно допутовао, биће да је то прво — не мора бити и једино — Савино писмо с пута, да се својима у Студеници јавио убрзо по доласку у Јерусалим, чим му се за то указала прилика.

У анализи овог Савиног писма, историчари књижевности нарочито су наглашавали присност казивања и изразит народни говор. Истицана је једноставност, далека од службеног или молитвеног начина изражавања. Павле Поповић каже да је цело писмо писано „фамилијарно, нешто слободније, скоро народним тоном, а не онако укочено као нека правила типика, и језиком чистијим и скоро говорним“.⁴⁾ Сав понесен једноставном лепотом писма, Милан Кашанин констатује: „Не може се говорити простије и срдачније. Савино писмо је сведочанство колико о једном архиепископу, толико и о једном човеку“.⁵⁾ Димитрије Калезић истиче да у писму „нема ни трага од крутости стила... његове реченичне ниске су спонтане и из њих бије свежина непосредности“, што показује и лексика: крстић, појасал, иконица, убрусац, камичак...⁶⁾

Поред књижевно-уметничке и историјске вредности овога писма, два су проблема која су у току његовог проучавања заокупљала истраживаче: 1) аутентичност писма, и 2) време писања.

³⁾ Л. Мирковић, *Списи Светога Саве и Стевана Првовенчаног*, Београд 1939, 149.

⁴⁾ П. Поповић, *Свети Сава*, у књизи *Расправе и чланци*, СКЗ 288—289, Београд 1939, 108—109.

⁵⁾ М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1975, 120.

⁶⁾ Д. Калезић, *Свети Сава као књижевник*, у споменици *Свети Сава*, Београд 1977, 277.

Да је то заиста Савино писмо, иако сачувано у каснијем препису, верују скоро сви историчари који су о њему расправљали. Ипак је веома критички настројени Никола Радојчић посумњао у његову веродостојност. Збуњивала га је сама композиција овог, како он каже „чудног писма“, састављеног из два дела, издвојена Савиним именовом и титулом, а био му је необичан и народски језик којим је писано. Затим, учинио му се сумњив и главни повод писања: слање ситних дарова-реликвија у Студеницу. По Радојчићу, писмо је могло бити састављено касније од времена у коме је Сава живео, могло је бити један у низу фалсификованих докумената којима је средњи век обиловао, настати у доба када је Савино име већ било стекло велики углед у народу, па је те студеничке, однекуд набављене реликвије, требало оверити тобожњим Савиним писмом које о њима говори.⁷⁾

Не види се баш оправданост сумњи нашег истакнутог научника. Таква композиција писма — општи и конкретни део, са понављањем имена аутора — сусреће се и у другим нашим старим текстовима; народни језик у другом делу писма, после свечаног увода, прилично је пријатељском обраћању; разне пак ситне реликвије одувек су морале стизати у Србију из светих места, као што стижу све до данашњег дана, било да су уметничког, било обичног споменарског карактера. Осим тога, Студеница је у XIII веку, и касније, имала врло много драгоцених реликвија и предмета сваке врсте, донесених из хришћанских светилишта и других места, да би некоме било потребно да фалсификује неку врсту потврде о оним мање важним. Због тога, а и због других јасних разлога, претежно књижевних, већина проучавалаца сматра текст овога писма аутентичним, Савиним. Међу њима треба посебно поменути Петра Борђића који је, анализом стила и језика, указујући нарочито на деминутиве, дошао до важног закључка да је писмо писао исти човек који је правио измене и допуне у Хиландарском типиксу, то јест Свети Сава,⁸⁾ као и Павла Ивића који и не помишља да посланицу Спиридону није писао Сава, него указује на њену голему важност за проучавање диглосије српског језика у раном XIII веку.⁹⁾

Други проблем настао поводом овог Савиног писма, јесте његово датирање. Оно датума нема, али је могло бити послано са првог Савиног путовања у источне земље, оног из 1229. године, како то мисли Павле Поповић, док већина осталих писаца, као што су Руварац, Миливоје Башић, Ђоровић, Кашанин и још неки, верују да га је Сава послао са свог другог путовања, оног из 1233—1235. године. Главни аргуменат за ову другу претпоставку је помињање, у писму, Савине намере да ће ићи и у Александрију, а оба Савина биографа кажу да је он тамо ишао приликом другог путовања. Заступници претпоставке да је писмо писано са првог Савиног пута нарочитих

7) Н. Радојчић, приказ књиге *Списи Св. Саве* В. Ђоровића, Гласник Скопског научног друштва, Скопље 1930, 382—383.

8) П. Борђић, *Прилози проучавању језика у списима Св. Саве*, Погословље X, Београд 1935, св. 2—3, 188—189.

9) П. Ивић, *О језику и списима Светога Саве*, у Зборнику *Сава Немањић* -- *Свети Сава*, Београд 1979, 167—174.

аргумената немају, а више се ослањају на психолошке разлога, на потребу писања пријатељима приликом првог отискивања у далеки свет.

У ствари, ово моје саопштење, као што је у наслову и речено, и има једину намеру да укаже на неке појединости из писма које би могле допринети одређивању времена у коме је послано: да ли са првог Савиног пута на исток, или са другог. Реч је о Савиној два пута написаној титули, оној која се налази на средини писма, и другој, на крају, у потпису.

За живота, као јеромонах у Светој Гори, архимандрит у Студеници, а потом као општекрпски архиепископ, Сава је више пута поменут по имену у сачуваним рукописима или у натписима на црквеним зидовима, са одговарајућим изразима који говоре о његовој монашкој смерности, или његовом каснијем статусу, као највишој црквеној личности у Србији. Наведимо те помене:

На завршетку Карејског типика, писаног сасвим на крају XII века, он је „*Всех последњи Сава грешни*“.¹⁰⁾

У Упутству за држање Псалтира, састављеном у исто доба, (а сачуваном у каснијем препису), он на једном месту каже: „... мене грешнаго помени мниха Саву“, а на другом: „Аз же недостојни и лениви и худи мних Сава“.¹¹⁾

На крају натписа о подизању Богородичине цркве у Студеници, из 1208/9. године, који је Сава саставио, пише: „И мене работашаго поменете Саву грешнаго“.¹²⁾

Пошто је постао архиепископ, том својом новом титулом назива се он сам, а на исти начин га називају и други. Тако се, поред његовог лика у Милешеви, сликаног почетком треће деценије XIII века, читају речи: „Богоносни отац кир Сава, први архиепископ всех рашких и диоклитских земаљ“.¹³⁾

У повељи манастиру Врањини, Сава је поменут на два места. Он најпре, у првом делу повеље, каже: „Аз же Сава архиепискуп србскије земље“, док је потпис на крају повеље свечан и комплетан, са потпуном титулатуром: „Сава Божијеју милостију архиепискуп србске земље и поморске“.¹⁴⁾

На реликвијару-окову руке светог Јована Претече, који се сада налази у Сијени, урезан је натпис: „Помени ме Саву архиепископа србскога“.¹⁵⁾

¹⁰⁾ В. Ђоровић, *Списи Св. Саве*, 13.

¹¹⁾ В. Ђоровић, *Списи*, 201.

Иако је, према Ђоровићу и другим писцима, врло сумњива Савина „Потврда о кљовини хиландарског винограда“, која је сачувана у препису из средине XIV века, наведено да је у њој три пута поменуто Савино име, на почетку, при крају и у потпису: „Аз смерени јеромонах Сава“, „грешнаго јеромонаха Саве“ и „Всех правоверних крстјан молабник Сава грешни“, В. Ђоровић, *Списи* 191—195.

¹²⁾ С. Мандић, *Древник*, Београд 1975, 82—83.

¹³⁾ Б. Бошковић, *Неколико натписа са зидова средњевековних цркава, Споменик СКА 87*, Београд 1938, 5—6.

¹⁴⁾ В. Ђоровић, *Списи*, 197—198. — В. Мошин, *Повеља Светог Саве манастиру Светог Николе у Врањини, у споменици Свети Сава*, Београд 1977, 85, 89.

¹⁵⁾ М. Љубинковић, *Претечина десница и друго крунисање Првовенчаног, Старинар V—VI*, Београд 1956, 110. — С. Мандић, *Древник*, 24.

За Савиног живота исписане су и речи поред његовог лика у јужној капели Радослављеве приправе у Студеници, из 1234-35. године: „Сава преосвештени...“, док је завршетак текста ишчилено. Ако бисмо се, за допуну натписа, послужили сачуваном титулом архиепископа Арсенија, његовог наследника, насликаног ту, поред Саве, тај натпис би поред овог Савиног лика гласио: „Сава преосвештени и први архиепископ све српске земље“.

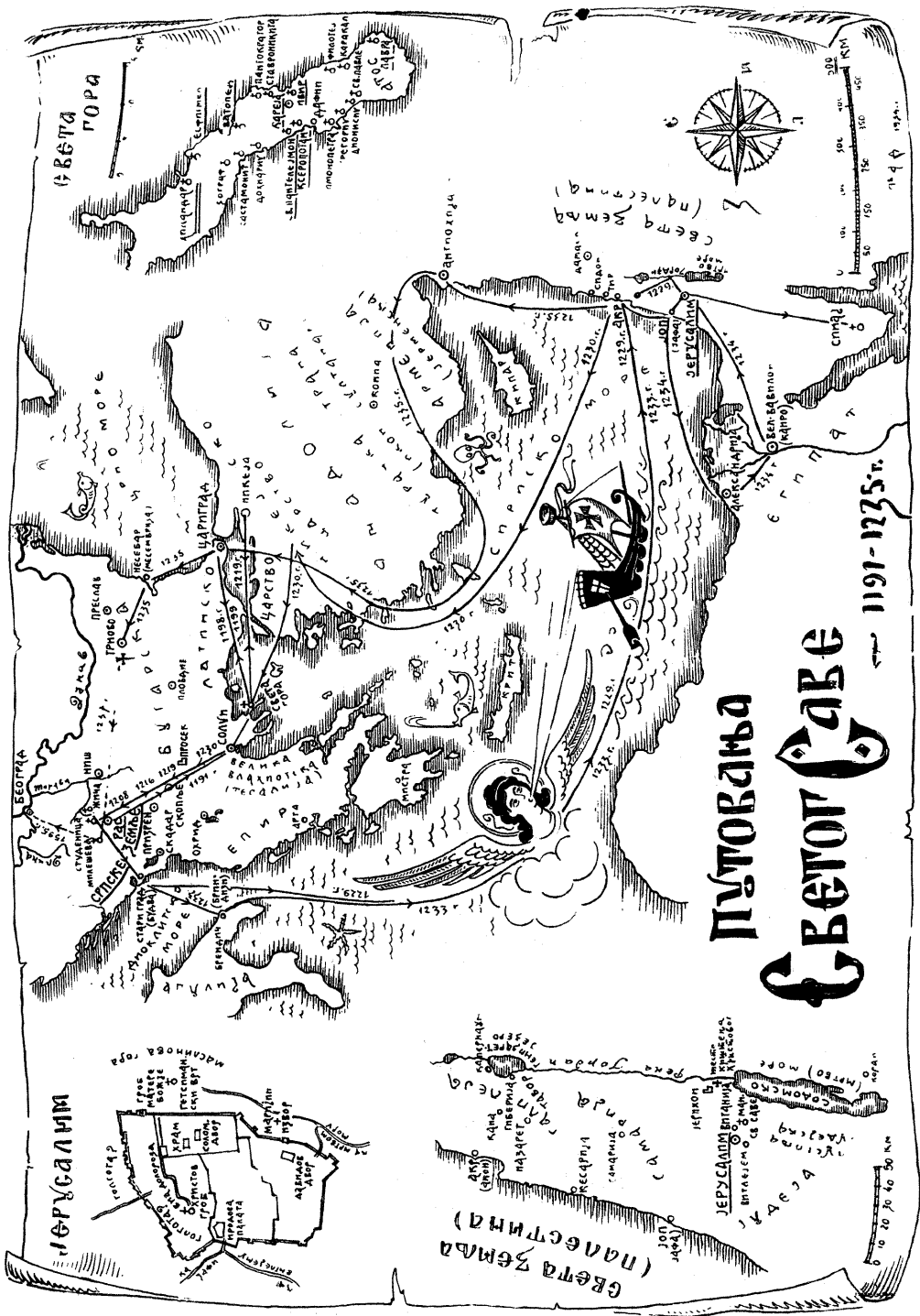
У посланици игуману Спиридону Савино име и титула забележени су два пута. Прва половина посланице завршава се пуном титулом: „Писа милостију Божијеју први архиепископ всеје српскије земље Сава грешни“, а на крају посланице је потпис: „Сава први архиепископ“. Објављујући посланицу, Даничић је поводом овог другог потписа напоменуо: „Као да је још било ‚српски‘, али се већ не види добро“. То значи да је потпис испод посланице гласио: „Сава први архиепископ српски“. Дакле, обе реченице из посланице игуману Спиридону наводе уз Савино име више или мање исту титулу каква се налази написана и у она четири раније поменута документа.

Ако узмемо у обзир да је и у Врањинској повељи, слично као и у посланици Спиридону, Савино име са титулом написано два пута, онда се може нагласити да је од часа када је постао архиепископ, па до његове смрти, према сачуваним документима на српском језику, Сава у пет докумената седам пута поменут као архиепископ, са неком разликом у територијалном или пак етничком обележавању титуле: архиепископ рашких и диоклитских земаља, српске земље и поморске, све српске земље, српски.

За све то време, од оснивања архиепископије, 1219, па до смрти 1235. године, Сава није увек био активни архиепископ. У току последње две године Савиног живота, на српском архиепископском престолу налазио се његов наследник Арсеније. Зато се можемо питати: шта је био, какву је титулу имао Сава после силаска са архиепископског престола. Предавши управљање Српском црквом своје ученику Арсенију, Сава више није био архиепископ све српске земље (српских и поморских земаља, рашких и диоклитских земаља, српски).¹⁶⁾ Од краја 1233. године он је био архиепископ у оставци. Није за овај случај ни леп ни сасвим одговарајући, али је ипак тачан израз: Сава је, данас бисмо рекли, био пензионисани архиепископ. Али и такав, морао је имати неку титулу. У једном скромном натпису, урезаном на фресци у милешевском спољњем нартексу, изнад места где се вероватно налазио његов други гроб, Сава је, убрзо после сахране, титулисан као „клисарх“.¹⁷⁾ Није од свих научника прихваћено да је ту баш реч о нашем Сави, бившем архиепископу. Али многошта говори да ипак јесте, поготово што је у натпису наведен и датум Савине смрти (12. јануар, касније померен за два дана). Значи да је неки од милешевских монаха, сведок догађаја, назвао бившег архиепископа Саву „клисархом“, односно еклисијархом. Да ли је Сава, после архиепископског

¹⁶⁾ С. Мандић, *Најстарији портрети Светог Саве*, у споменици *Свети Сава*, Београд 1977, 23.

¹⁷⁾ Р. Николић, *О гробу светог Саве у Милешеву*, Саопштења XIV, Београд 1982, 7.

Прегљ Александра Дерока, из 1934. године

положаја, могао постати епископ? Тешко је у то поверовати, али ето, једно мало и не сасвим сигурно сведочанство, о томе постоји. Треба се, међутим, сетити, да је назив епископ означавао дужност, службу коју су могли обављати узорни монаси мањег или већег чина. Епископ је био и Савин васпитаник, жички јеромонах Арсеније,¹⁸⁾ пре него што га је Сава одредио да буде нови српски архиепископ. Судећи по писању Арсенијевог биографа Данила II, власт јеромонаха-епископа Арсенија била је у Жичи врло велика, рекло би се једнака улози самог игумана. И као да су, Савином жељом, приликом Арсенијевог доласка на чело Српске цркве, улоге замењене: уместо јеромонаха-епископа Арсенија, дошао је архиепископ-епископ Сава. Ако је Сава и био епископ, епископ (о чему још добро треба размишљати), ту дужност у Жичи обављао је кратко време, само који месец, јер је убрзо после престанка активне архиепископске службе кренуо на своје друго источно путовање, које се завршило Савиним коначним одласком са овога света.

Држали ми до поменутог натписа из Милешеве или не, Сава после 1233. године није више био српски архиепископ, или тачније речено, он је од тада био б и в ш и српски архиепископ. Придевом бивши одлично се могао означити његов тадашњи положај у коме је провео око две године, све до смрти. Подсетимо се, са овим у вези, да је у Студеници сачуван натпис о смрти њеног другог игумана, Дионисија, који је постао игуман тога манастира у време Немањиног одласка у Свету Гору, и био то све до доласка монаха Саве са очевим моштима у Студеницу, фебруара 1206. или 1207. године. Убрзо потом Дионисије је престао да буде студенички игуман, а на његово место дошао је Сава, као први игуман и архимандрит. Дионисије је и даље остао у Студеници, као бивши игуман, а то му у надгробном натпису на јужној фасади Богородичине цркве и пише: „Помени Господи раба својега Дионисија, бившаго прваго игумена светаго места сего...“¹⁹⁾ На гробном натпису његовог претходника Игњатија, по времену првог игумана Студенице, не пише да је био бивши први игуман, што значи, за разлику од Дионисија, да је умро као активни студенички старешина. У Светостефанској (Бањској) повељи коју су краљ Милутин и краљ Драгутин издали у другој деценији XIV века, Драгутин је потписан као „Стефан преже бивши краљ“. Тада је Милутин био главни, прави краљ, а његов брат је „преже бивши краљ“, онај који је раније био краљ. Оба, дакле, наведена примера сведоче да је постојао начин да се каже да неко више није оно што је пре био.

Сад искрсава једно важно питање: да ли би Сава, после силаска са архиепископског престола, могао себе у некој прилици назвати архиепископом све српске земље, или архиепископом српским? Да ли је могао задржати своју ранију, званичну, пуну архиепископску титулу, ако стварни архиепископ српски више није био?

¹⁸⁾ Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, СКЗ 257, Београд 1935, 185.

¹⁹⁾ С. Мандић, *Древник*, 89, 95.

Примери игумана Дионисија и краља Стефана Драгутина кажу да не би. Задржавајући некадашњу титулу он би дошао у сукоб са својом раније израженом вољом да више не буде архиепископ све српске земље. Та његова некадашња титула не би се слагала са правим тадашњим стањем (1233—1235): Српска црква је тих година имала свог новог архиепископа, Арсенија, човека којег је баш Сава довео себи за наследника. Назвати себе оном титулом на коју се више нема права, могло би значити одузимање те титуле новом, законитом архиепископу, а истовремено на челу Српске цркве нису могла постојати два архиепископа. Пошто је, како пишу Доментијан и Теодосије, на своје друго путовање у свете земље истока Сава пошао после одрицања од части српског архиепископа, он од тада више ни на којем писаном документу није могао да напише да је архиепископ све српске земље. Свако писмо са другог путовања, а може се претпоставити да је таквих писама или порука било, он је могао да потпише само као „Сава, бивши архиепископ све српске земље“, или пак да употреби неке друге допунске речи које би говориле о његовом тадашњем статусу.

Ако све то имамо на уму, можемо закључити да су реченице из Савиног писма игуману Спиридону: „Писа милостију Божијеју први архиепископ всеје србскије земље Сава грешни“ и „Сава први архиепископ (српски)“ могле бити изречене и написане само у време док је Сава био активни српски архиепископ, све до Арсенијевог избора за архиепископа све српске земље. Дакле, писмо игуману Спиридону могао је Сава послати само са свог првог путовања у Јерусалим и остала света места, то јест 1229. године.

Неко ће тумачити: па Сава у писму игуману Спиридону каже да је он (био) први српски архиепископ, док сад постоји други, Арсеније. Међутим, редни број „први“ био је саставни део званичне Савине титуле, како то показује натпис поред његовог лика у Милешеву, у коме је сачувана најстарија Савина архиепископска титула. Зато бројни придев „први“ у писму Спиридону, уз Савину титулу архиепископа, не указује на чињеницу да сад постоји неко ко је други архиепископ, него је тај придев овде употребљен у титуларном смислу, као што је то Сава и у другим приликама у току своје активне службе и чинио.

Такође би неко могао приметити да је и поред Савиног лика у јужној капели Радослављеве припрате у Студеници било написано да је он први архиепископ све српске земље, а у време сликања тога лика, 1234—1235. године, Сава је био архиепископ у оставци и налазио се на свом другом путовању по истоку. Уз суседни Арсенијев лик пак пише да је „преосвештени и втори архиепископ“. Међутим, сликар ове фреске није био написао Савину архиепископску титулу по упутству самог Саве, као у Милешеву, него је то тражио други налогодавац, можда баш нови архиепископ Арсеније. Такво Савино и Арсенијево титулисање („први архиепископ“ — „други архиепископ“) овде, у Студеници, има одређен смисао: њиме се истиче континуитет и легитимност архиепископске власти у младој Српској цркви. Слика пређашњег архиепископа испред новог то и визуелно потврђује. У

часу када дође до нове смене, и на челу Српске цркве буде нови архиепископ, трећи по реду, Сава II, оба пређашња српска архиепископа, Сава I и Арсеније, биће насликани заједно са новим, Савом II, у олтару сопоћанске цркве, око 1265. године. Натписи поред њих нису сачувани, али тридесет година касније, у Ариљу ће бити насликана тројица првих (Сава I, Арсеније, Сава II) и још тројица следећих, најистакнутијих до тог доба (Јоаникије и оба Јевстатија), а поред сваког од њих писаће да је архиепископ српски, или архиепископ све српске земље. Као да је реч о архиепископској лози која сведочи о коренима из којих израста стабло Српске цркве.

Осврнимо се и на онај податак из писма Спиридону о Савиним плановима за даље путовање, који је већину историчара и навео на закључак да оно потиче са његовог другог пута. Као што је већ поменуто, Сава јавља Спиридону да ће, пошто се поклонии Христовом гробу у Јерусалиму, ићи патријарху у Александрију, поклонити се тамошњој цркви светог Марка, а после отићи и у Синајску Гору. И према Доментијану и према Теодосију Сава је у Александрију ишао приликом другог путовања. Али — држећи се свог закључка да Савино писмо потиче са првог путовања — претпостављам да се могло десити да Савина намера о одласку у Александрију том приликом није била остварена због болести о којој Сава говори у писму, или из неких других, нама непознатих разлога. Може бити да је та неиспуњена жеља са првог путовања и проузроковала Савину одлуку да после четири године поново крене на тај исти поклонички пут, како је наслућивао Павле Поповић.²⁰⁾ Тако је тек у току другог путовања посетио Александрију и Синајску Гору, али и многа друга места која у писму и не помиње: Велики Вавилон, Антиохију, многе чувене манастире...

На крају би се могла истаћи једна карактеристична Савина црта: жудња за путовањима. Не узимајући у обзир његово кретање по Српској земљи (од ране младости налазио се у Хуму, далеко од места у коме му се налазио родитељски дом), он је као младић отишао у Свету Гору и обилазио њене манастире; путовао у Цариград; поново дошао у Србију, са очевим моштима; затим ишао у Малу Азију, у Никеју; а као архиепископ два пута одлазио у удаљене и скоро непознате источне земље. Можда је било његових путовања која биографи нису ни забележили. Насупрот томе, не зна се да је његов наследник Арсеније негде из Србије одлазио (заправо, његов биограф Данило II о томе ништа не пише), мада је вероватно да је пратио Саву на његовом првом путовању у Јерусалим и да се тада поклонии Христовом гробу. (Такво ходочашће су и каснији српски архиепископи сматрали својом хришћанском и архипастирском обавезом). Каквих се све лепота и занимљивости ондашњег света Сава нагледао и њима се узбуђивао, какве знамените људе је сретао, шта је све доживео путујући крхким лабама по морским пространима, или на коњу, камили и пешице по палестинско-еги-

²⁰⁾ П. Поповић, *Расправе и чланци*, 89—90, 109.

патским пустињама, можемо замишљати, а мноштва можемо сазнати и из писања његових биографа. Било би разумљиво да је о тим својим путовањима и сам оставио какав дужи аутобиографски састав, за који се више не зна, да је отуда слао и друге поруке и писма. Од свега тога што је постојало или је могло постојати сачувало се само ово писмо — посланица игуману Спиридону, написано са првог пута у источне земље, као леп податак о Сави-првосвештенику и Сави-радозналом путнику.

Свети Сава

(Фреска из Радослављеве приправе у Студеници, око 1235. године)